

İmadəddin Nəsiminin poetik dilində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri

Rəhilə Hümətova ¹

XÜLASƏ

Azərbaycan dili zəngin sintaktik quruluşa malikdir. Bu quruluşa daxil olan vahidlərdən ən başlıcası cümlədir. Cümlə hər bir dilin daxili qanun-qaydaları əsasında grammatik cəhətdən formalaşan nitq vahididir. Bu dil vahidi struktur-semantik tipləri və quruluşu ilə zəngindir. Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin xüsusi yeri vardır. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir”. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin tədqiqi zamanı alınan nəticələr tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən demək olar ki, fərqlənmir. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz XIV əsrin dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından ən etibarlı mənbələrdəndir. Şairin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Onun poeziyasında intensiv formada işlənən budaq cümlələrini lingvistik araşdırmaya cəlb etməklə orta əsrlərdə dilimizin sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik.

AÇAR SÖZLƏR

tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı vasitələr, mürəkkəb cümlənin struktur modeli, sintaktik quruluş

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 20.05.2025

Qəbul edilib: 06.08.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Structural Models of the Poetic Complex Sentence of Imadaddin Nasimi

Rahila Hummatova¹

ABSTRACT

The Azerbaijani language has a rich syntactic structure. The most important of the units included in this structure is the sentence. The sentence is a speech unit that is grammatically formed based on the internal laws and rules of each language. This language unit is rich in structural-semantic types and structure. The complex sentence has a special place among the components of the culture of written and oral speech. "The structural models of the complex sentence in a language are one of the most important factors indicating its level of development." The results obtained during the study of the periods of development of the syntactic structure of the Azerbaijani literary language, as well as the Turkic languages, give grounds to say that the subordinate complex sentence has an ancient history. The subordinate complex sentences that occupy a dominant position in the "Book of Dede Gorgud", classical poetry, and folklore literature are almost indistinguishable from the subordinate complex sentences in our modern language. The various structural types of subordinate complex sentences and types of branch sentences that were used in a dominant position in the language of the great Azerbaijani poet of the 14th century, Imadaddin Nasimi, whom we have involved in the study, confirm this idea. Nasimi's poetry is generally one of the most reliable sources for studying the history of the development of the Azerbaijani literary language of the 14th century. The poet's poetic language is rich in branch sentences, its various types and types of structure, and means of connecting branch sentences to (dependent) main sentences. By involving branch sentences, which are frequently used in his poetry, in linguistic research, we can create a clear picture of the syntactic structure of our language in the Middle Ages.

KEYWORDS

subordinate complex sentence, connectives, structural model of complex sentence, syntactic structure

ARTICLE HISTORY

Received: 20.05.2025

Accepted: 06.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Giriş

Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsini fəth edən, ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna xidmətləri olan dahi söz ustası İmadəddin Nəsiminin poetik dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələr, onların quruluşu və komponentlərini bağlayan vasitələrdir. Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin xüsusi rolu vardır. Dildə mürəkkəb cümlənin quruluşu və tipləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan mövzu aktualdır və aparılan tədqiqat da məhz bu məqsədə xidmət edir. Yəni İ. Nəsiminin poetik dilində aktiv işlənən mürəkkəb cümlələrin tədqiqata cəlb edilməsində əsas məqsəd həm XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını öyrənmək baxımından şairin əsərlərinin ən etibarlı mənbə olduğunu, həm də mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrin tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə istifadəsini göstərməkdir.

Tədqiqatın əsas sualları

1. XIV əsr ədəbi dilimizin sintaksisində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri necə olmuşdur?
2. İ. Nəsiminin dilində mürəkkəb cümlənin hansı növü üstünlük təşkil edir?
3. İ. Nəsiminin dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələr və tiplər müasir ədəbi dilimizdən fərqlənirmi?

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, İ. Nəsiminin bədii dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələr, onların tipləri linqvistik, həm də leksik-semantik təhlillərin vəhdətində araşdırılmış, forma və məzmunun harmoniyası əsasında şərh edilmişdir. Tədqiqat işindən müəllim, dissertant və tələbələr geniş şəkildə istifadə edə bilərlər.

Metodlar

Məqsədə çatmaq üçün düzgün metodun seçilməsi, vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün isə səmərəli üsulların müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat diaxronik aspektdə aparıldığından müşahidə, tarixi-müqayisəli metod və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tarixi-müqayisəli metod dil faktları və hadisələrin dilin bütün səviyyələrində tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan yaradır. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili, əsasən, bədii üslub silsiləsində qurulmuşdu və həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri İ. Həsənoğlu, Q. Bürhanəddin, Ş. İ. Xətai, İ. Nəsimi, M. Füzuli və başqalarının əsərlərində tam əhatə olunmuşdu. Məqalədə tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri linqvistik müstəvidə araşdırılır.

Nəticələr

Hər hansı dil faktları və hadisələri dilin daxili qanunauyğunluqlar müstəvisində elmi süzğəcdən keçirilməli, ümumi nəticələr çıxarılmalıdır. İ. Nəsiminin dili üzərində aparılmış tədqiqat işindən alınan nəticə onu deməyə əsas verir ki, Nəsimi şeirliyinin hər bir misrasından ilham alan kamil insan duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir; İ. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növ və quruluş tipləri ilə bu budaq cümlələrini (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələrini linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə orta əsrlərdə dilimizin sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik.

Müzakirə

İmadəddin Nəsimi klassik Azərbaycan poeziyası tarixində bədii-fəlsəfi, eləcə də siyasi şeirimizin ilk böyük nümayəndəsi kimi anadilli poeziyamızı forma və məzmunca zənginləşdirmiş, sözün qüdrətini yazdığı hər bir misra ilə sübuta yetirmişdir. Onun poeziyasında poetik təfəkkürlə fəlsəfi fikir, müdrikliklə təbii insan duyğuları çuğlaşır və bu duyğular zamansız xarakter daşıyır. İnsanın əqli-mənəvi gözəlliyinin təsdiqi Nəsimi şeirliyinin təməl prinsipini təşkil edir. Humanizm, insanpərvərlik konsepsiyası bu möhtəşəm poeziyanın əsas ruhu, canı, qanıdır. Nəsimi şeirindəki lirik qəhrəman haqqı özündə tapan, onu duyan və düşünən kamil bir insandır. O, duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir: *Həq tanıqdır, həq bilir ki, həq dedim; Nəfsini kim ki bildi, bildi həqqi. Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi; Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qureyşiyəm, Məndən uludur ayətim, ayəti şanə sığmazam. Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam.*

Mürəkkəb cümlənin tədqiqat tarixinə nəzər saldıqda, dilçilikdə “mürəkkəb cümlə” anlayışına fərqli tərəflərdən yanaşıldığı məlum olur: *“İki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya mürəkkəb cümlə deyilir”* (Abdullayev, 1974, s. 268).

Professor Kamal Abdullayev mürəkkəb cümləyə bu cür tərif verir: *“Mürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi özündə elə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək dərəcədə təşkil olunmuş, II hissə sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birləşmədə iki və daha çox cümləni, daha doğrusu, cümləyə bənzər vahidi birləşdirir”* (Abdullayev, 2016, s. 155).

Dilçi alim Q. Kazımov göstərir: *“İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahidə mürəkkəb cümlə deyilir”* (Kazımov, 2007, s. 286).

Beləliklə, deyə bilərik ki, iki və daha artıq cümlənin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlə sintaktik quruluş baxımından öz funksiyasını sadə cümləyə nisbətən daha geniş, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü formada həyata keçirir. Yəni sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb quruluşlu cümlələr vasitəsilə fikrimizi daha səlis və aydın şəkildə izah etmiş olur. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir” (Kazımov, 2007, s. 12).

Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan mürəkkəb cümlələr tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə fikrin ifadəsinə xidmət göstərmişdir. Dilimizdəki mürəkkəb cümlələr çox zəngin quruluş tipinə və məna növlərinə malikdir. “Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr” (Həsənov, Abdullayev, Seyidov, 2007, s. 270).

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin bütöv bir fikir ifadə etməsi üçün tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruridir. Qrammatik cəhətdən müstəqil olan tərəf *baş cümlə*, asılı olan tərəf isə *budaq cümlə* adlanır. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış hər hansı bir üzvün yerində işlənir, ya baş cümlədə əvəzlik-qəliblə, qarşılıq sözlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzü izah edir, ya da ümumilikdə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur. Baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır. Həmin vasitələr aşağıdakılardır:

1. *Tabelilik bağlayıcıları: ki, çünki, ona görə, onun üçün, indi ki, buna görə, bunun üçün, madam ki, bir halda ki və s.*

2. *Bağlayıcı sözlər: kim ki, hər kim ki, hər kəs ki, hər nə, nə qədər, harada (ki), bir şey ki, o şey ki, hansı (ki), hər kəs, bir yerdə ki, o gündən ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki və s.* Bağlayıcılardan fərqli olaraq, bağlayıcı sözlər cümlə üzü vəzifəsində işlənir və budaq cümlənin növünü müəyyən edir.

3. *Ədatlar:* Baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi əsasən *mı, mi, mu, mü; da, də; belə* ədatlarından istifadə edilir. *Da, də, belə* ədatları *-sa²* şərt şəkilçilərindən sonra işlənir və qarşılaşdırma budaq cümlələrini formalaşdırır. *Mı, mi, mu, mü* ədatı əsasən zaman, qismən də mübtədə, tamamlıq, təyin budaq cümlələrində işlənir.

4. *İntonasiya.*

5. *Modal sözlər (düzdür, doğrudur)* vasitəsilə qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında əlaqə yaranır. Bu vaxt baş cümlənin əvvəlində *amma, ancaq, lakin* qarşılaşdırma məzmunlu tabesizlik bağlayıcılarından istifadə edilir.

Müasir Azərbaycan dilində zəngin quruluş tipinə və semantik xüsusiyyətlərə malik olan tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri cümlə üzləri ilə müvafiq olaraq işlənməkdədir. Budaq cümlələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflək budaq cümləsi və növləri: zaman budaq cümləsi; yer budaq cümləsi. tərz-i-hərəkət budaq cümləsi; səbəb budaq cümləsi; məqsəd budaq cümləsi; dərəcə budaq cümləsi; kəmiyyət budaq cümləsi; şərt budaq cümləsi; qarşılaşdırma budaq cümləsi.

Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması zamanı əldə etdiyimiz nəticələr tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir. Dahi Azərbaycan şairi İ. Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir.

Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Həm fars, həm də ana dilində “Divan” yazan şair poetik və fəlsəfi təfəkkürün ifadəsində daha çox milli dil vahidlərinə önəm verirdi. Şairin fəlsəfi, dünyəvi şeirləri xəlqiliyi, səmimiyyət və təbiiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə seçilir. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növ və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələrini (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələrini linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik. Bu möhtəşəm poeziyanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin asindetik, analitik, sintetik, analitik-sintetik məna növləri müşahidə edilir, bu isə bağlayıcı vasitələrə görə müəyyənləşdirilir. *Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır. *Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları, ya da bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır. *Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə* budaq cümlə baş cümləyə şəkilçilərlə (-sa, -sə) bağlanır. *Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin* budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlayıcı və şəkilçilərlə bağlanması həmin cümlələrin formal cəhətdən ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

İmadəddin Nəsiminin bədii dilində qeyd etdiyimiz bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnen budaq cümlə növlərinin böyük əksəriyyəti müşahidə edilir. Poeziyamızın Nəsimi zirvəsində poetik duyğuların, ağıl, idrak fəlsəfəsinin, kamilliyə çağırışın, üsyankarlığın ifadəsi mübtəda budaq cümlələri ilə daha mükəmməl səslənir. Şairin əsərlərində mübtəda budaq cümləsinin aktiv işlənməsinin səbəbi mübtədanın ifadə etdiyi məzmununda, fikir predmeti olmasındadır. Çünki mübtəda haqqında danışılan şəxsi də, əşyanı da, məkanı da ifadə etmək qüdrətindədir. Nəsiminin əsərlərində mübtəda budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin əsərlərində intensiv işlənmə üstünlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Bu cümlələrdə budaq cümlə əsasən baş cümlədə işlənməyən mübtədanı əvəz edir və nadir hallarda qarşılıq bildirən *ol, o* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədanı aydınlaşdırır.

Budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı sözlərlə bağlanmışdır:

Kim bağlayıcı sözü ilə: **Kim** *bu dəm qədrini bilməz, eylə bil adəm degil.*

Kim ki bağlayıcı sözü ilə: **Kim ki** *bu meyxanəyə basdı qədəm, Bisəri pa olduvü, sər, ya nə pa?; Kim ki* *istər dilbərinin xəlvətinə yol bula, Can fəda qılmaq gərəkdir min kərə dər payı-eşq; Kim ki* *bu halə düşmədi, qoya vara kəndü halınə; Kim ki* *şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəmər... Kim ki* *zülfünün xəyalı bağladı könlündə ol, Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəmər; Kim ki* *yarından bəqasız canını gördü əziz, Yarını itirdi nadan, bulmadı dildarını; Vəslinə kim ki* *irmədi, dərdü əzab içindədir, Ləlini kim ki* *sormadı, təşnə sərab içindədir; Kim ki* *didarından özgə nəsnə istər, ey sənəm, Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasın! Nəfsini kim ki* *bildi, bildi həqqi, Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi.*

Ol kim bağlayıcı sözü ilə: **Ol kim** *həqqi tanır, yüzünə Kəbə demiş; Ol kim* *özün bilmədi, düşdü cahana dərbədar.*

Hər kim, hər kim ki bağlayıcı sözü ilə: **Hər kim ki** *baxa bir dəm dilbər qaşı yasinə, Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə. Hər kim* *Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqin darinə; Hər kim ki* *düşdü eşqinə, büryanü həm gıryan gərək; Hər kim ki* *tövhid əhlidir, ol* *didü vadid əhlidir; Hər kim* *içər ol şərabı, cavidan olur; Hər kim* *bu yolda quldurur, aləmdə ol* *sultan gərək.*

Şairin dilində mübtədə budaq cümləsinin az bir qismində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi *nə* bağlayıcı sözü ilə yanaşı *-sa²* şərt şəkilçisindən istifadə edildiyi də müşahidə olunur: *Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmül ola, Məşuqədən ona nə gəlirsə, qəbul ola.*

Hər kimsə kim bağlayıcı sözü ilə: *Məqsudinə bulmadı hidayət, Hər kimsə kim* *bulmadı bu rahi.*

Qeyd: Bu beytdə mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlansa da, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Bu cür proses bədii tələblə bağlı olaraq baş verir.

İ. Nəsiminin poeziyası üzərində aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, şairin ədəbi dilində “budaq cümlə+bəş cümlə” quruluş tipində olan yalnız mübtədə budaq cümləsi deyil, digər budaq cümlə növləri də “bəş cümlə+budaq cümlə” quruluş tipindən olduqca üstün mövqedədir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, həm canlı danışq dilində, həm də ədəbi-bədii dildə budaq cümlənin bu növünün təşəkkül tarixi daha qədimdir.

Bağlayıcı sözlərlə bağlanmış bu cür cümlələrdə, məlum olduğu kimi, birinci budaq cümlə, ikinci baş cümlə gəlir. Lakin “budaq cümlə + baş cümlə” sıralanmasında “bədii

əsərlərdə və canlı danışiq dilində aktuallaşdırma prosesi və ya poeziya tələbləri ilə əlaqədar tərəflərin yeri asanlıqla dəyişə bilər” (Kazımov, 2007).

İmadəddin Nəsiminin dilində bu cür sıralanma halları müşahidə olunan faktlardandır və bunu sonuncu nümunədə də görürük. Digər faktlara da nəzər yetirək: *Yanisər daği-dərdi-həsərət ilə, **Kim ki** yanmaz bu eşq dağından*. Beytin mənası belədir: *Bu eşq yangısından* (dağından: burada dağ çəkmək, eşqin yandırır-yaxması anlamındadır) *yanmayan* həsrət dərdinin yangısı ilə yanacaqdır. Göründüyü kimi, *kim ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə ikinci gəlmişdir.

Yaxud: *Sağa dəyişdirdi solunu haqqa, Solunu **kim ki** bildi sağından*. Beytin mənası belədir: *Solunu sağından ayırd edən* (məcazi mənada xeyirlə şəri; haqq ilə nahaqqı) haqq ilə, ədəblə solunu sağla dəyişdirdi (Quranda solçular cəhənnəmlik, sağçılar cənnətlik sayılır). Göründüyü kimi, bu beytdə də bağlayıcı sözlə (*kim ki*) bağlanan budaq cümlə ilə baş cümlənin normal sıralanması poetik tələblə əlaqədar olaraq dəyişmişdir.

Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Nəsiminin dilində budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında *kim ki* bağlayıcı sözünün intensiv işlənmə imkanları daha çoxdur.

Qeyd: Bağlayıcı sözlərin sonunda işlənən *ki* bağlayıcı yox, qüvvətləndirici ədatdır. *Ki* tərəfləri – budaq cümlə ilə baş cümləni əlaqələndirməyə deyil, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirən konstruksiyanın (bağlayıcı sözün) qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqələndirici funksiya, əsas yük bağlayıcı sözlərin üzərinə düşür. *Ki* ədatı isə bu əlaqəni, bağlılığı daha da qüvvətləndirir. Əgər *ki* ədatını bağlayıcı sözlərin tərkibindən çıxarsaq, heç bir semantik dəyişiklik olmaz, yalnız bağlılıq bir qədər zəifləyər: **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. **Kim** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. Göründüyü kimi, cümlənin semantikasında heç bir dəyişiklik olmadı. Yalnız emosional bağlılıq bir qədər zəiflədi. Bağlayıcılıq funksiyası daşıyan “*ki*”dən sonra vergül qoyulduğu halda, sözlərin və cümlənin qrammatik semantikasını gücləndirən “*ki*” ədatından sonra vergül qoyulmur.

İ. Nəsiminin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən də intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Bunu əksər budaq cümlə növlərində müşahidə etmək mümkündür. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin ən çox yayılmış tipi tərkibində üç sadə cümləni birləşdirən tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu cür quruluş tipinə mübtədə budaq cümləsində də təsadüf edilir.

Mürəkkəb quruluşlu mübtədə budaq cümləsinə nəzər salaq: **Kim ki** şol sevdaya düşdü, bildi kim, asan degil. Cümlənin birinci komponenti *kim ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan mübtədə budaq cümləsidir. İkinci komponentin özü də tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlənin (bildi kim) xəbərindən belə bir sual yaranır: nəyi (nə?) bildi. Cavab: asan olmadığını. Bu isə tamamlığın sualına cavabdır. Deməli, ikinci və üçüncü komponentlərin arasında da tabelilik əlaqəsi vardır. Həmin komponentlərin birincisi baş cümlə, ikincisi isə

tamamlıq budaq cümləsidir. Cümləni sadələşdirək: *Şol (o) sevdaya düşən asan olmadığını bildi*. Cümlənin birinci komponenti (budaq cümlə) substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işləndi. Üçüncü komponent isə ikincidə buraxılmış tamamlığın yerində işləndi, tamamlıq vəzifəsini icra etdi.

II tip. Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək, baş cümləyə *kim, ki* bağlayıcıları (analitik) ilə bağlanmışdır. Orta əsrlərin ədəbi-bədii dilinin inkişafında, zənginləşməsində xüsusi xidməti olan Nəsiminin əsərləri üzərindəki araşdırmalardan məlum olur ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin poeziyasında işlək deyil. “Baş cümlə + budaq cümlə” modelində olan mübtədə budaq cümləsinin az bir qismi *ki, kim* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *ol, şol, bu* əvəzlilik-qəlibindən istifadə edilmişdir: *Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti, Müdbirdir ol kim, bağladı qəlbini anın iqbalına*. Nümunə (2-ci misra) baş cümlə+budaq cümlə quruluşundadır. Baş cümlədə qəlib kimi *ol* əvəzliyi işlənmişdir, budaq cümlə onu izah edib, aydınlaşdırır. *Bədbəxt, talesizdir (müdbir* *ərəb mənşəli olub, “bədbəxt, talesiz” deməkdir). Kim? O.* Lakin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə tam olaraq bədbəxt, talesiz olanın kim olduğunu ifadə edə bilmir. Budaq cümlə onu izah edir, konkretləşdirir. Yəni kim? *Qəlbini onun taleyinə bağlayan* (substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək mübtədə vəzifəsini icra edir).

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək: *Şeytandır ol ki, surətinə qılmadı sücud, Şeytanə münkir olmuşam, inkarə düşmüşəm*. Beytin birinci misrası mübtədə budaq cümləsi formasında qurulmuşdur. *Şeytandır*. Kim? O. Yəni kim? *Surətinə səcdə qılınmayan*. Sadələşdirsək, budaq cümlə substantivləşmiş feili sifət tərkibinə çevrilərək *ol* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edəcək: *Surətinə səcdə qılınmayan şeytandır*.

Yaxud: *Mehrin odunda şol kim, pak olmadivü xalis, Adı iki cahanda üzü qara zəğəldir*. Beytin mənası: *Eşqin odunda yanıb pak, təmiz olmayanın, arınmayanın adı iki cahanda üzükara və saxtadır*. Göründüyü kimi bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində də əvəzlilik-qəlib (şol) işlənmiş, budaq cümlə onu aydınlaşdırmışdır.

Yaxud da: *Təhqi q xəbərdir bu ki, “əl-cinsi təəl-cins”*. *İnsana iriş, söhbəti-ürfan tələb eylə*. Bu beytin də birinci misrası mübtədə budaq cümləsidir. Gerçək xəbərdir. Nə? Bu. Yəni nə? Cinsin cinsi ilə olması gerçək xəbərdir. Burada da budaq cümlə baş cümlədə *bu* əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edir.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, *kim, ki* bağlayıcıları ilə bağlanan mübtədə budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri əsasən ismi xəbər olur. Birinci və üçüncü nümunələrin baş cümlələrinin xəbərlərindən (müdbirdir, xəbərdir) bunu izləmək mümkündür. Eləcə də ikinci nümunənin xəbəri feillə ifadə olunsa da (pak olmadı), birinci tərəf adlar qrupuna aiddir, “təmizlənmədi” şəklində də demək mümkündür.

Baş cümləsi adlarla ifadə olunmuş digər nümunələri də nəzərdən keçirək: *Mərifət əhlinə gəldi kəpənək ətləsi-xas, Nə rəvadır ki, geyə cahilü nadan kəpənək*. Göründüyü kimi, *ki*

bağlayıcı cümlənin baş cümləsi ismi xəbərlidir (rəvadır). Yeri gəlmişkən, misralarda işlənmiş *kəpənək* sufilərin geyindiği kobud yun parçadan tikilmiş üst geyimidir, müasir dil səviyyəsində arxaıkləşmişdir.

İmadəddin Nəsimi poeziyasında müşahidə edilən mübtəda budaq cümləsinin bir qisminin baş cümləsində mübtəda işlənmir, yəni *ol*, *şol* əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmir, mübtəda buraxılır. Baş cümlənin xəbəri əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, ismi xəbərlə ifadə olunur: *Sən sana gəl ki, səninlə bu cahan buldu həyat, Nə əcəbdir ki, su istər suya qər q olmuş hut*. Bu beytin ikinci misrası mübtəda budaq cümləsi şəklində qurulub. Baş cümlə ilə budaq cümlə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanıb, mübtəda isə buraxılıb. Baş cümlənin ismi xəbərindən sual veririk: *Əcəbdir. Nə? Suyu qər q olmuş böyük balığın su istəməsi*. Göründüyü kimi, budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işlənərək onu əvəz edir.

Beləliklə, tədqiqat zamanı aydın olur ki, Nəsimi öz poeziyasında mübtəda budaq cümləsinin hər iki tipindən istifadə etsə də, bağlayıcı sözlərlə bağlanan və yüksək poetik siqləti ilə seçilən mübtəda budaq cümləsi kəmiyyətə daha üstündür.

Nəticə

- Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir.

- Nəsimi şeiriyyətinin hər bir misrəsini dərk edən, duyan kamil insan duyğu və düşüncələrini mükəmməl bir dillə, tam formalaşmış mürəkkəb konstruksiyalarla ifadə edir: *Həq tanıqdır, həq bilir ki, həq dedim*.

- İ. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənilməsi baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Şairin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Onun poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələri linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təəvvür yarada bilər.

- İmadəddin Nəsiminin dilində mübtəda budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir. I tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur.

İ. Nəsiminin əsərləri üzərində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, mübtəda budaq cümləsinin II tipi şairin poeziyasında işlək deyil. “Baş cümlə + budaq cümlə” modelində olan

mübtəda budaq cümləsinin az bir qismi *ki, kim* bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə *ol, şol, bu* əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. (2016). *Azərbaycan dili sintaksisinin ümumi məsələləri*. “Elm və təhsil”.
2. Həsənov, A., Abdullayev, Ə., Seyidov, Y. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. VI nəşr. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı.
3. Hümətova, R. (2023). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “ADPU nəşriyyatı”.
4. Hümətova, R. (2017). *Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları*. “Elm və təhsil”.
5. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan dili*. “Adiloğlu”.
6. İmadəddin, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. I cild, I c. “Lider”.
7. Kazımov, Q. (2010). *Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi*. “Nurlan”.
8. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Təhsil”.
9. Seyidov, Y. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. III cild. “Elm və təhsil”.
10. Tanrıverdi, Ə. (2010). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. “Elm və təhsil”.